

Een passend aanbod bij autisme

Eerder verschenen in deze serie:

Marisca Milikowski – *Dyscalculie en rekenproblemen*

Ina van Berckelaer-Onnes (red.) – *Autisme in school*

Thijs Radersma & Henk van der Weijden – *Overleef de onderwijsinspectie!*

Marije van Oostendorp – *Aan de slag met rekenproblemen*

Pieterneel Dijkstra – *Effectiever leren met leerstrategieën*

Willem de Vos, Denise van Schelven, Bas Oprins & Liesbeth van Beijsterveldt –

Haal meer uit je toetsgegevens

Een passend aanbod bij autisme

Een handreiking voor het
voortgezet onderwijs

Ellen Luteijn
Hans Nieuwenstein
Ina van Berckelaer-Onnes

BOOM

© 2016 E.F. Luteijn, J.A. Nieuwenstein, I.A. van Berckelaer-Onnes,
p/a Uitgeverij Boom, Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag en binnenwerk: Annelies Bast, Amsterdam

ISBN 978 90 8953 582 5

NUR 848, 770

info@boomtestuitgevers.nl

www.boomtestuitgevers.nl

'Ikzelf vind het belangrijk dat autisten warmte, liefde en steun krijgen. Troost en geruststelling hebben ze nodig indien ze in moeilijkheden verkeren of onzeker zijn. Dat is absoluut prioriteit! Al willen ze graag op zichzelf zijn, ze hebben niet minder dan gewone mensen enorme behoefte aan genegenheid.'

Kees Momma (2015)

Inhoud

Woord vooraf	11
1 Autismespectrumstoornissen	15
Inleiding	15
Een epidemie?	16
Oorzaken	17
Cognitie	18
Centrale Coherentie Theorie	18
Theory of Mind	19
Executieve Functie Theorie	20
Informatieverwerking	21
Comorbiditeit	22
De stap van primair onderwijs naar voortgezet onderwijs	23
De eerste stappen op weg naar een nieuwe school (factoren 1 tot en met 3)	24
Ondersteun de leerling in zelfinzicht (factor 4)	26
Afstemming tussen ondersteuningsbehoeften en ondersteuningsprofielen (factor 5)	27
Warme overdracht en professionalisering (factor 6)	29
De leerling in de nieuwe school	30
De juiste ondersteuning bieden	32
Openheid over ASS	33
Ruimtelijke inrichting	34
Ondersteuning door klasgenoten: het buddysysteem	34
Studietempo	35

Autipas	36
Vakoverstijgende vaardigheden	37
Ontwikkelingstaken in het voortgezet onderwijs	39
2 Communicatie	43
Inleiding	43
De ontwikkeling van communicatie	44
Wijzen	47
Taalvorm, taalgebruik en taalinhoud	48
Taalvorm	49
Taalgebruik	49
Taalinhoud	51
Werken aan communicatieve vaardigheden	53
Schriftelijke toetsen	54
Aanpassing eindexamen	55
Instructie	57
Bevorderen van communicatie en contact tussen docent en leerling	58
Oogcontact	59
Materialen die de communicatie kunnen ondersteunen	60
Stemmeter	61
Een vraag stellen	64
Een verhaal schrijven	66
Gespreksformulier (2 versies)	70
Checklist 'ASS-proof' toetsen	74
3 Sociaal gedrag	83
Inleiding	83
De ontwikkeling van sociaal gedrag	84
Verwachtingen ten aanzien van de sociale ontwikkeling in het voortgezet onderwijs	85
Sociale contacten en vriendschappen	86
Meisjes-jongens	87
Sociale intuïtie	87
Relaties en seksualiteit	89

Omgaan met autoriteit	90
Samenwerkend leren en competentiegericht onderwijs	92
Werken aan sociale vaardigheden	95
Openheid van zaken	97
Wijs een vertrouwenspersoon aan	97
Positieve feedback	98
Samenwerken	100
Materialen die sociaal gedrag kunnen ondersteunen	101
Sociale rollen	102
Relatiecirkels	104
Hoe praat je tegen ...	107
Hoe te reageren op een opmerking die je niet leuk vindt of niet begrijpt	109
Stappenplan probleemoplossend samenwerken	111
Stappenplan omgaan met winnen/verliezen	114
Emotiethermometers	116
4 Taakgedrag	121
Inleiding	121
De ontwikkeling van taakgedrag	122
De ontwikkeling van executieve functies	123
Taakgedrag in kaart brengen	125
Als de taak (niet voldoende) wordt uitgevoerd	125
Problemen met het begrijpen van de opdracht	125
Problemen met het werkgeheugen	126
Problemen met plannen, organiseren en anticiperen	127
Problemen met richten en vasthouden van de aandacht, inhibitie en zelfinzicht	127
Problemen met cognitieve flexibiliteit	128
Problemen met motivatie	128
Werken aan taakgedrag	130
Overzicht en duidelijkheid bieden	130
Werken aan executieve functies	131
Geheugentraining	131
Plannen en organiseren	131

Cognitieve flexibiliteit	133
Inhibitie	134
Zelfreflectie	134
Materialen die taakgedrag kunnen ondersteunen	135
Het stellen en bereiken van doelen	136
POG (probleem oplossen) formulier	139
Prestatiemeter	142
Voorbeeld van een weekoverzicht	144
5 Zelfstandigheid	147
Inleiding	147
De ontwikkeling van zelfstandigheid	148
Werken aan zelfstandigheid	150
Schoolkamp	151
Loopbaanoriënterende Begeleiding	153
Een stageplek kiezen	153
Betrokkenheid bij de eigen leerontwikkeling	155
Vrije tijd	156
Lotgenotencontact	157
Na het voortgezet onderwijs	158
Transitie naar een vervolgopleiding of een baan	158
Zelfstandig wonen	159
Rijbewijs	160
Levensloopbegeleiding	162
Materialen die de zelfstandigheid kunnen ondersteunen	163
Sociaal op stap	164
Stappenplan voor het zoeken van een stage	166
Formulier vrijetijdsbesteding	171
Nawoord	175
Literatuur	177
Bijlage 1 Voorbeeld van een competentielijst voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs	183

Woord vooraf

Op 1 augustus 2014 is de Wet Passend Onderwijs ingegaan. Dat betekent dat meer leerlingen op een reguliere school onderwijs krijgen. De bedoeling is dat het onderwijs zo is ingericht, dat de ontwikkeling op het gebied van competenties (kennis en vaardigheden), relaties (omgaan met elkaar) en autonomie (zelfstandigheid) bij iedere leerling wordt gestimuleerd.

Voor leerlingen met autisme vraagt dat veel aanpassingen van de school, de klas en de docent. Professionalisering en een aangepaste aanpak zijn nodig om leerlingen met een autismespectrumstoornis (ASS) succesvol in het regulier onderwijs te kunnen opvangen, met als uitgangspunt: wat heeft deze leerling nodig om zich zo goed mogelijk te kunnen ontwikkelen? Daarvoor worden de verschillende onderwijsbehoeften van de leerling in kaart gebracht en worden er passende aanpassingen in de didactische en pedagogische aanpak doorgevoerd. Ook kunnen er aanpassingen in de directe omgeving van de leerling nodig zijn. Elke school zal vervolgens vaststellen of dit binnen de reguliere setting haalbaar is, of dat er naar een andere of speciale setting moet worden gezocht.

Met de invoering van Passend Onderwijs zien we dat in toenemende mate cursussen worden aangeboden om docenten op het gebied van autisme bij te scholen. Het is vooral aan het Landelijk Netwerk Autisme (LNA), met zijn diverse Steunpunten Autisme, te danken dat er cursussen en materialen voor het onderwijs aan deze leerlingen zijn ontwikkeld. Inmiddels zijn de meeste steunpunten opgeheven

of ondergebracht bij samenwerkingsverbanden en schooladviesdiensten, of bij het Steunpunt Autisme Nederland. Vanuit laatstgenoemde wordt onder andere een 'blended' cursus 'Autisme in de klas' gegeven, voor docenten, mentoren en zorgcoördinatoren in zowel het primair als het voortgezet onderwijs. Het cursusmateriaal bevat goede literatuur, waaronder een bijdrage van Marie-Louise Courtens, Anita Bieleman en Elise Haarman (2014), die alleen bij deelname aan de cursus te verkrijgen is. Meer informatie is te vinden op www.steunpuntautismenederland.nl.

Ook op het gebied van onderzoek dienen zich nieuwe projecten aan. Zo hebben de Hogescholen Leiden en Rotterdam gelden toegewezen gekregen voor het onderzoeksproject FLOW. Dit project heeft ondersteuning van schooltransities als onderwerp. FLOW staat voor 'useFul Learning Opportunities for tomorroW'. Dit is een ontwikkel- en onderzoeksproject waarin partners uit de jeugdgezondheidszorg, het onderwijs en de creatieve sector zich gezamenlijk richten op het uitbouwen van kennis en vaardigheden bij leerlingen met autisme, jeugdprofessionals en docenten. Het doel van het project is om een integrale aanpak te ontwikkelen met behulp waarvan docenten en jeugdprofessionals deze leerlingen kunnen ondersteunen bij de overstap van het primair naar het voortgezet onderwijs (zie www.flow.hr.nl).

Daarnaast is er steeds meer aandacht voor samenwerking. In Nederland zijn twee Academische Werkplaatsen Autisme (AWA's): Reach-Aut en Samen Doen. De AWA's hebben als doel om door het stimuleren van samenwerking tussen de betrokken organisaties (zoals hulpverleningsinstanties en onderwijsinstellingen) bij te dragen aan een landelijk dekkende kennisinfrastructuur op het gebied van autismspectrumstoornissen. De organisaties die deelnemen gaan samen zorgen voor verdere ontwikkeling en verspreiding van producten op het gebied van begeleiding van mensen met autisme tijdens grote veranderingen in het leven. Het beschreven FLOW-project bijvoorbeeld is gestart vanuit Samen Doen. Ook ontwikkelt Samen Doen scholing over autisme voor pabo-studenten, zodat zij beter voorbereid worden op het verzorgen van passend onderwijs.

Zo komen in de academische werkplaats praktijk, wetenschappelijk onderzoek, onderwijs en beleid dicht bij elkaar door het delen, bundelen en verspreiden van kennis.

Dit boek sluit aan bij deze beweging en beoogt docenten en zorgcoördinatoren in het voortgezet onderwijs te ondersteunen bij het onderwijs aan zorgleerlingen met een ASS. Het is een praktisch boek, vol concrete tips en materialen die in de onderwijssituatie kunnen worden toegepast. Veel van de materialen zijn te downloaden via de website (www.passendaanbodbijautisme.nl). De onderwerpen die aan bod komen zijn communicatie, sociaal gedrag, taakgedrag en zelfstandigheid. Voor deze thema's is gekozen omdat we uit klinische ervaring weten dat dit de deelgebieden zijn waarop leerlingen met een ASS de meeste ondersteuning nodig hebben. Per thema worden de specifieke onderwijs- en ondersteuningsbehoeften beschreven en vervolgens gekoppeld aan concrete handelingsadviezen. In het eerste hoofdstuk zal nader worden ingegaan op algemene kenmerken van autismspectrumstoornissen en zal aandacht worden besteed aan de overgang van het primair onderwijs naar het voortgezet onderwijs. Daarna volgen vier hoofdstukken die de hierboven genoemde thema's elk apart behandelen.

Nota bene: in dit boek worden de termen 'ASS' en 'autisme' gebruikt; met beide wordt het hele spectrum van autismspectrumstoornissen bedoeld. Er is gekozen voor de term 'docent' waar ook 'leraar' of 'leerkracht' kan worden gelezen, en voor de term 'leerling' waarmee ook 'studenten' worden bedoeld. De namen van de leerlingen in de casusbeschrijvingen zijn om reden van privacy verzonden.

1 Autismespectrumstoornissen

Inleiding

Sinds mei 2013 spreken we officieel van autismespectrumstoornissen (ASS). Hiermee komen de aparte classificaties (de autistische stoornis, het syndroom van Asperger en PDD-NOS) te vervallen, al zullen ze zeker in de praktijk nog gebruikt worden, met name bij mensen die al eerder als zodanig zijn gediagnosticeerd. De American Psychiatric Association (APA) heeft dit besluit genomen, omdat het onderscheid tussen de verschillende classificaties vaak moeilijk te maken is en men meer naar de *persoon* met een ASS wil kijken dan naar ASS zelf. In de DSM-5 (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders; American Psychiatric Association, 2014), het internationaal meest gebruikte classificatiesysteem van psychiaters, psychologen en pedagogen, wordt een meerdimensionale benadering nagestreefd. In deze vijfde editie zijn verschillende aanpassingen gedaan. Zo valt ASS niet meer onder de categorie stoornissen die zich voordoen in de kindertijd, maar onder de sectie neurobiologische ontwikkelingsstoornissen, die doelt op levenslange condities, waaronder ook ADHD, verstandelijke beperkingen, communicatiestoornissen, specifieke leerstoornissen en motorische stoornissen vallen. Daarnaast zijn de diagnostische criteria veranderd. ASS wordt nu gekenmerkt door twee hoofdcriteria (APA, 2014):

- 1 Persistente deficiënties in sociale communicatie en sociale interactie in verschillende situaties.
- 2 Beperkte, repetitieve gedragspatronen, interesses of activiteiten.

ASS is een gedragsdiagnose die zich vooral uit in sociale en communicatieve tekorten en stereotiep gedrag. ASS is geen leerstoornis, zoals dyslexie of dyscalculie, maar tast wel belangrijke leerdomeinen aan, waaronder de spraak-taalontwikkeling en de flexibiliteit in denken en handelen (Van Berckelaer-Onnes, 2012). Daarnaast wordt ASS gekenmerkt door het vaak zeer beperkte repertoire aan interesses, dat dikwijls uitmondt in fixaties. Indien er sprake is van een fixatie vergaart een kind kennis, op een zeer klein deelgebied, die geen praktische functie heeft in het dagelijks leven. Dit belemmert een bredere ontwikkeling.

Een epidemie?

Ongeveer één procent van de bevolking heeft een ASS. Daarmee komt de ASS veel vaker voor dan jaren geleden werd gedacht. Is er dan sprake van een epidemie? Nee, maar er is wel een aantal oorzaken voor deze veranderende cijfers aan te wijzen.

Ten eerste zijn de criteria veranderd: met ASS wordt tegenwoordig een brede categorie aangeduid, terwijl we tot mei 2013 aparte categorieën onderscheidde binnen het autismespectrum, waaronder klassiek autisme (ook wel Kanner-autisme genoemd), het syndroom van Asperger en PDD-NOS.

Ten tweede wordt autisme sneller opgemerkt en herkend. Veel meer mensen weten iets van autisme, omdat er de laatste jaren zoveel over is geschreven in kranten en tijdschriften en er tientallen boeken en films over zijn verschenen.

Ten derde zijn professionals beter in staat om ASS te onderkennen, omdat er meer en betere diagnostische instrumenten zijn ontwikkeld. Vooral voor mensen zonder een verstandelijke beperking heeft dit veel betekend.

Ten slotte hebben ook diverse maatschappelijke veranderingen bijgedragen aan de toename van het aantal mensen met een diagnose in het autismespectrum. Tegenwoordig verwachten we van mensen veel meer sociale en communicatieve vaardigheden en

flexibiliteit dan voorheen. Zo zijn er sinds enkele jaren steeds meer kantoortuinen en worden flexibele werkplekken en -tijden ook steeds gewoner. Daarnaast moeten we tegenwoordig veel meer informatie verwerken door de ontwikkeling van internet, computers, tablets en mobiele telefoons. Ook in het onderwijs wordt veel vaker een beroep gedaan op samenwerkend leren, zelfstandigheid en eigen initiatief. Dit zijn allemaal veranderingen die juist voor leerlingen met een ASS lastig zijn. De duidelijkheid van vroeger van klassikale lessen, strakke structuren en een vaste aanpak heeft destijds veel problematiek kunnen verhullen.

Oorzaken

Een autismespectrumstoornis wordt gezien als een neurobiologische ontwikkelingsstoornis, die tot op heden helaas alleen nog maar op gedragsniveau kan worden gediagnosticeerd. We gaan uit van een multifactoriële aandoening, wat wil zeggen dat er meerdere oorzaken zijn. In ongeveer 60 tot 70 procent van de gevallen is er sprake van een erfelijke aanleg, maar daarnaast moeten er triggers zijn die de stoornis tot uiting brengen.

Uit diverse onderzoeken blijkt dat bij het ontstaan van autisme verschillende genen betrokken zijn. Epigenetisch onderzoek (dat de werking van genen betreft) wijst uit dat onder invloed van de omgeving bepaalde genen wel of niet getriggerd worden. Men vermoedt dat de triggers in de biochemische huishouding liggen. Onderzoek naar de rol van de neurotransmitters serotonine en dopamine is in volle gang, maar hard bewijs voor dit vermoeden is vooralsnog niet voorhanden.

Onderzoek bij eeneiïge tweelingen (met identieke genen) laat zien dat als bij de een sprake is van een ASS, de kans dat daarvan ook bij de ander sprake is 60 tot 90 procent is – en dus niet 100 procent, zoals je zou verwachten. Het is bij eeneiïge tweelingen dus mogelijk dat het ene kind wel autisme heeft en het andere niet, al is de kans hierop klein. Bij twee-eiïge tweelingen is de kans dat